

CU PRIVIRE LA ETNOGRAFIA COPILĂRIEI A POPULAȚIEI ROME DIN BASARABIA ÎN SEC. AL XIX-lea

DOI: 10.5281/zenodo.3595130

Rezumat

Cu privire la etnografia copilăriei populației rome din Basarabia în secolul al XIX-lea

La mijlocul secolului al XIX-lea în Rusia s-a remarcat o explozie de interes pentru popoarele care locuiau pe teritoriul Imperiului Rus. În această perioadă au fost publicate un număr mare de recenzii științifice, istorice și etnografice, în care au fost prezentate și pictate diverse subiecte din viața așa-numitelor popoare mici, inclusiv romi. Printre popoarele Imperiului Rus din secolul al XIX-lea, țiganii din Basarabia prezentau o atenție sporită. În acest articol se încearcă analizarea descrierilor, care conțin caracteristici referitoare la copiii țigani, pe baza materialelor publicate, a rapoartelor etnografice și eseurilor din secolul al XIX-lea ale lui M. Kogălniceanu, A. Zashchuk, K. Hanatsky despre țiganii din Basarabia și România. O atenție deosebită se acordă părților comune și particularităților acestor descrieri. Considerăm potrivit în acest context, deoarece vorbim despre secolul al XIX-lea, când fotografia era abia la început, de a însoți aceste caracteristici cu material ilustrativ. Avem în vedere primele gravuri din secolului al XVII-lea, care reprezintă o șatră de țigani care au apărut în Europa în secolul al XV-lea, precum și desene din ediții artistice din secolul al XIX-lea, reprezentând copii țigani.

Cuvinte-cheie: țigani, copii, Basarabia, surse etnografice.

Резюме

К вопросу об этнографии детства цыганского населения Бессарабии XIX в.

В середине XIX в. в России был отмечен взрыв интереса к народам, населяющим Российскую империю. В этот период было опубликовано большое количество научно-исторических и этнографических обзоров, в которых были описаны различные сюжеты из жизни так называемых малых народов, в том числе цыган. Среди народов Российской империи в XIX в. особый интерес представляли цыгане, жившие в Бессарабии. В статье на основе опубликованных материалов, этнографических отчетов и очерков XIX в. о цыганах Бессарабии и Румынии, авторами которых являются М. Когăлничану, А. Зашчук, К. Ханацкий, предпринимается попытка проанализировать описания, в которых присутствуют характеристики, относящиеся к цыганским детям. Особое внимание обращается на общее и особенное в этих суждениях. Считаем уместным в этом контексте, поскольку речь идет о XIX в., когда фотография еще только зарождалась, сопроводить данные характеристики иллюстративным материалом. Имеются в виду первые офорты XVII в., на которых изображен табор цыган, появившихся в Ев-

ропе еще в XV в., а также рисунки из художественных изданий XIX в., изображающие цыганских детей.

Ключевые слова: цыгане, дети, Бессарабия, этнографические источники.

Summary

Towards of the question of the Ethnography of childhood of the Gypsy population of Bessarabia of the XIX century

In the middle of the XIX century in Russia, an explosion of interest in the peoples inhabiting the Russian Empire was noted. During this period, a large number of scientific-historical and ethnographic reviews were published, which described various stories from the life of the so-called small nations, including Roma. Among the peoples of the Russian Empire in the XIX century, Gypsies living in Bessarabia were of particular interest. The article is based on published materials, ethnographic reports and essays of the XIX century about the gypsies of Bessarabia and Romania, whose authors are M. Kogălnichanu, A. Zashchuk, K. Hanatsky. An attempt is made to analyze the descriptions that contain characteristics related to Roma children. Particular attention is paid to the general and special in these judgments. We consider it appropriate in this context to accompany these characteristics with illustrative material, since we are talking about the XIX century, when photography was still in its infancy. This refers to the first etchings of the XVII century, which depicts a camp of gypsies who appeared in Europe in the XV century, as well as drawings from XIX century art publications depicting gypsy children.

Key words: Gypsies, children, Bessarabia, ethnographic sources.

Studiul etnografiei copilăriei bazat pe materialele rapoartelor etnografice, eseurilor și notelor de călătorie ale mai multor popoare ale lumii atrage tot mai mulți cercetători. Cu toate că materialele acestui studiu acoperă secolul al XIX-lea, datele captate de autorii acestor materiale completează imaginea de ansamblu a cunoștințelor despre romi și oferă suport suplimentar în studiul culturii materiale și spirituale a acestui popor.

Interesul deosebit pentru sursele etnografice despre romi, în mare parte se datorează acelor mistere în istoria acestui popor care încă nu au fost dezvăluite. Complexitatea studierii istoriei și culturii tradiționale a romilor se datorează, în mare diviziunii, bine păstrate în mediul lor în romi și neromi – gadje, despre care am scris deja în alt context¹.

Cu toate acestea, savanții europeni au fost primii care s-au interesat de istoria și cultura tradițională a Țigănilor, mulți dintre ei, alăturându-se șatrei, migrau împreună o perioadă, studiind limba, încercând să înțeleagă și să înregistreze tradițiile și obiceiurile poporului, care se considera a fi un popor într-un anumit fel închis. Toți acești savanți, istorici, geografi, folcloriști și călători – George Henry Borrow (1803–1881), Alexander Gheorghe Paspăti (1814–1891), Charles Godfrey Leland (1824–1903), Francis Hindes Groom (1851–1902), Anton Herrmann (1851–1926), Heinrich Von Wlislocki (1856–1907), Hans Ferdinand Helmolt (1865–1929) – au fost unii dintre puținii cunoscători ai vieții și culturii Țigănilor din secolul al XIX-lea, care s-au adâncit complet în viața Țigănilor, stăpânind, practic pentru prima dată, metoda etnografică de observare fiind inclusă în mediul respectiv. Aceasta a fost o perioadă eroică în studiul folclorului din Europa, când oamenii de știință au creat de la zero un nou domeniu de studii despre folclor. Unele dintre aceste lucrări ale așa-numiților pionieri ai științei despre romi au fost puse la dispoziția cercetătorilor ruși din secolul al XIX-lea, pentru care studierea surselor în limbi europene nu era dificilă. Unul dintre primii care și-a susținut teza de doctorat în Europa pe tema Țigănilor europeni a fost savantul german Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1753–1804). El a fost printre primii care au sugerat că Țigăanii provin din India [2, 1787]. După Grellmann în Europa au apărut o serie întreagă de cercetători care și-au dedicat studiul etnogenezei, istoriei și folclorului Țigănilor. În centrul atenției etnologului austro-ungar Heinrich Von Wlislocki (1856–1907)² și a scriitorului și istoricului român Mihail Kogălniceanu (1817–1891) au fost Țigăanii din Transilvania și România. Cu toate acestea, în mare, vom analiza mai detaliat lucrările istoricilor, etnografilor și consilierilor statistici ruși, deoarece informațiile, datele și notele lor despre Țigăanii regiunii Basarabiei (așa a fost denumită Basarabia după aderarea la Imperiul Rus în 1812) formează un material etnografic important, care ajută la recrearea istoriei Țigănilor în general. Unul dintre primii savanți din Rusia, care a acordat atenție Țigănilor, a fost istoricul de proveniență poloneză, Ignatiy Danilovici (1788–1843). El a scris lucrarea „Despre Țigani” (Vilno, 1824), care a fost publicată doi ani mai târziu în revista „Sverniiy Arhiv” (SPb., 1826, nr. 1-6).

La toți autorii de mai sus, găsim multe definiții, descrieri, caracteristici și observații legate de viața Țigănilor. Cu toate acestea, în cadrul subiectului menționat, vom încerca să le evidențiem doar pe acelea care se referă la copiii Țigani.

Este de înțeles faptul că studiul etnografic al obiceiurilor și ritualurilor tradiționale asociate cu nașterea și creșterea copiilor la Țigăanii din secolul al XIX-lea a fost o sarcină dificilă pentru cercetătorii de atunci, datorită naturii închise a poporului studiat. Desigur, aceștia nu puteau obține informații decât prin metoda de observare, care uneori era imposibilă. De multe ori nu rămânea altceva decât a observa din afara. Cu toate acestea, I. Danilovici a reușit să observe și să atragă atenția asupra unei serii de detalii, descriind ritualul la nașterea unui copil într-o familie de Țigani, ceea ce indică faptul că se afla în acel moment în șatră. Imediat după naștere nou-născutul era scăldat într-o groapă umplută cu apă rece, iar în a opta zi după naștere copilul era uns cu un fel de soluție neagră, care ar fi trebuit să ajute să obțină și să mențină un ten întunecat. După ce a născut, remarcă I. Danilovici, mama „cu toată mulțimea de copii” merge „liniștit după pradă”, deoarece sub acoperirea bebelușilor purtați pe umeri și brațe, „speră să evite ușor loviturile, în caz dacă este surprinsă furând” [10, nr. 3, p. 283]. Adică, copiii în această perioadă au jucat adesea un rol protector pentru mamă, care, bazându-se pe indulgența celorlalți, își putea îndeplini mai ușor rolul ei, prevăzut de tradiție, de a hrăni familia.

Copiii Țigani din secolul al XIX-lea erau limitați în multe privințe și mulți cercetători scriu despre acest lucru. Are loc selecția naturală: cei puternici supraviețuiesc, ceea ce nu le este dat celor slabi și bolnavi. Descriind vestimentația Țigănilor adulți, I. Danilovici subliniază că „Țigănilor nu le pasă de hainele copiilor, iar până la o anumită vârstă îi poartă dezbrăcați” [10, nr. 3, p. 282]. După ce au trecut de prima etapă de formare, copiii încep să fie implicați activ în viața șatrei, unde fiecare generație are un rol specific, strict fixat de tradiție: „Copiii, îndată ce încep să meargă, învață să danseze și în așa fel cerșesc bani de la trecători. Pe copiii mai mari mamele îi învață să fure, iar băieții de treisprezece ani, după ce au învățat meșteșugurile taților săi, nu mai depind de părinți” [10, nr. 3, p. 283]. În baza cercetărilor din secolul al XIX-lea, vorbind despre copiii Țigani, putem spune că, în majoritatea cazurilor, „copilăria Țigănească” nu durează atât de mult: din momentul nașterii până la momentul căsătoriei trec doar 13–14 ani.

În paragraful nr. 10, „Căsătoria romilor și creșterea copiilor”, I. Danilovici trage niște concluzii, la care savanții moderni romologi ne propun să fim atenți. Astfel, de exemplu, el afirmă: „Nu există popor care să respecte mai puține ritualuri de căsătorie și să acționeze la fel de frivol ca Țigăanii în acest caz. Un adolescent de treisprezece ani, fără a se gândi la întreținerea soției sale în viitor, fără a obține voia pă-

rinților săi, se unește cu prima fată de doisprezece ani de origine romă care i-a plăcut. El face acest lucru, îndepărtându-se de legea lui Dumnezeu, iar instituțiile civice nu au nici-o putere asupra lui. Țiganii nu trimit pețitori, nu așteaptă cununia solemnă, de care se pot lipsi ușor, iar dacă și îndeplinesc acest rit, atunci doar imitând indigenii; altfel se mulțumesc și când mirele primește mireasă din partea unui țigan mai în vârstă” [10, nr. 3, p. 282].

Astăzi înțelegem că concluziile la care a ajuns I. Danilovici în eseu său corespund cu ideile care au existat în societatea rusă în secolul al XIX-lea despre țigani ca fiind popor care nu are propriile credințe religioase stabile, care acceptă cu ușurință religia țării, pe teritoriul căreia trec la un mod de viață sedentar, și care, datorită majorității credințelor tradiționale, poate fi bine clasat în rândul păgânilor.

Prezintă interes concluziile la care ajunge unul dintre cei mai mari antropologi ruși din secolul al XIX-lea, Anatoly Bogdanov (1834–1896) – autor al lucrării „Materiale pentru studiul antropologic al țăganilor” (Moscova, 1877). Această lucrare merită atenție nu atât pentru că A. Bogdanov scrie despre țăgani din Basarabia (în text el face referire la opera lui A. Zashchuk „Materiale pentru geografia și statisticele Rusiei”, 1862), cât pentru reflecțiile antropologice ale autorului despre căsătoriile mixte la țigani.

Bogdanov nu merge mai departe decât predecesorii săi atunci când reproduce viața de zi cu zi în așezările de țigani situate în apropierea Mănăstirii Căpriana: „Acest sat este situat pe partea stângă a drumului care duce de la Chișinău spre râul Prut, pe deal, la marginea pădurii. De la distanță, par a fi niște grămezi de gunoi, împrăștiate la întâmplare, și numai la o distanță destul de apropiată se pot observa niște semne ale unei așezări. Câini, capre și zeci de copii negri, cu păr creț, pe jumătate dezbrăcați, aleargă de jur împrejur. Când vreun străin se apropie de sat, este înconjurat cu zgomot de câini și copii și escortat până la colibe, sau bordeie, după denumirea locală. Lătratul câinilor și strigătele stridente ale copiilor îi fac pe locuitorii țăgani să se ivească din vizuinile lor, și puțin câte puțin din deschizăturile bordeielor apar fețele smolite ale țăganilor de sex și vârstă diferită” [7, p. 4].

Descriind țăgani români, precum și țăgani basarabeni, A. Bogdanov, oferă o imagine generală aproximativă a așezării țigănești, bazată pe caracteristici pur aparente: „Ca muncitori cu ziua, ei sunt angajați în agricultură, dar singuri ei sunt incapabili de a conduce o gospodărie; ei trăiesc în corturi și călătoresc, oameni semi dezbrăcați, porci, copii și câini toți împreună” [7, p. 5]. Este ușor de observat enumerarea locuitorilor cortului, unde „oameni pe jumătate goi, porci, copii și câini” sunt elementele aceluiasi și.

Astfel de fraze redau o idee generală existentă la acea vreme și o anumită viziune imperială a reprezentanțului civilizației față de un popor, care, din punctul său de vedere, se clasează la un nivel inferior.

Într-un șir similar, A. Bogdanov plasează o familie de țigani pregătindu-se de drum: „Soția, copiii, unelte, bagajele, proviziile, cortul – toate se așează într-un car tras de bivoli”. Pe de altă parte, aceste descrieri ale țăganilor de către etnografi și antropologi coincid întru totul cu imaginile țăganilor și familiilor lor surprinse de către desenatorii și graficienii acelei perioade.

De fapt, antropologul rus era interesat de probleme mai importante. Cert este că, de la apariția țăganilor în Rusia, au fost observate pe o scară largă căsătoriile dintre bărbați ruși și femei țigănci. A. Bogdanov întreabă cercetătorii, care sunt în cunoștință de cauză, dacă există și căsătorii invers, adică dintre femei rusoaice și bărbați țigani. În plus a fost interesat de următoarele întrebări: „Ce caracteristici reprezintă copiii din astfel de căsătorii? Se observă la ei o anumită lene de țigan la învățătură și care sunt abilitățile lor intelectuale? Care este tipajul fizic al acestor copii. Este posibil ca pentru o colecție antropologică să se obțină portrete ale tatălui, mamei și copiilor la vârste diferite din astfel de familii mixte? Ce s-a exprimat mai accentuat la copii prin influența tatălui rus și a mamei țigănci?” [7, p. 15].

Se știe că în Rusia, până în secolul al XVIII-lea au fost interzise căsătoriile dintre persoane care aparțineau unor religii diferite. Despre acest lucru scrie, referindu-se la opera lui M. K. Tsaturova³, Alina Felea în subsecțiunea 4 „Căsătoriile românilor (moldoveni) cu țigani în Basarabia (1812–1822)” [1, pp. 214–233].

Cert este că aceste căsătorii mixte din Basarabia prezentau o problemă foarte mare. În ciuda faptului că țăgani și populația locală aparțineau aceleiași credințe, ceea ce îi împiedica să se căsătorească era sclavia legală a țăganilor (până în 1860). Majoritatea sclavilor au aparținut proprietarilor, care, de teama de a nu-i pierde (după căsătoria cu un cetățean / cetățeană liberi, sclavul obținea libertatea), erau monitorizați cu strictețe și au fost interesați să se respecte clauza de interdicție.

După cum am remarcat deja, A. Bogdanov, care descrie țăgani basarabeni, în studiul său s-a bazat foarte mult pe raportul lui A. Zashchuk din regiunea Basarabiei, unde un paragraf separat este alocat țăganilor (1862). Din păcate, A. Zashchuk scrie despre copiii romi destul de puțin și doar în contextul în care descrie hainele adulților romi: „Hainele pentru țigani nu reprezintă o necesitate: toți bărbații și femeile adulte poartă de obicei zdrențe, iar băieții și fetele sub 14 ani, în special vara – sunt complet dezbrăcați” [12, pp. 177–178].

La mijlocul secolului al XIX-lea, în Rusia, s-a remarcat o explozie de interes pentru popoarele care locuiau pe teritoriul Imperiului Rus. În această perioadă, au fost publicate un număr mare de recenzii științifice, istorice și etnografice, în care au fost prezentate și pictate diverse subiecte din viața așa-numitelor popoare mici, inclusiv romi. Printre popoarele Imperiului Rus din secolul al XIX-lea, ȧiganii din Basarabia prezentau o atenție sporită.

Printre aceste publicații trebuie să evidențiem, în primul rând, următoarele: „Arhiva de Nord”, „Albina de Nord”, „Invalidul Rus”, „In Jurul Lumii”, „Natura și Geografia”, „Niva. Revista ilustrată”, „Viața popoarelor europene”, „Popoarele Rusiei”, „Rusia Pitorească”, etc. Majoritatea acestor publicații sunt digitalizate astăzi și sunt disponibile pe internet⁴.

În 1866, la Chișinău, a fost tipărită sub formă de printuri din „Jurnalul Regional Basarabean” (nr. 33–52, 1865 și nr. 1–3, 1866) lucrarea lui Konstantin Hanatsky (1826–1889) „ȧiganii” (1866), unul dintre primele studii despre ȧiganii din Basarabia secolului al XIX-lea, publicată la Chișinău.

Konstantin Hanatsky a ajuns în Basarabia cu o misiune specială. El a deținut funcția de redactor al părții neoficiale la „Jurnalul Regional Basarabean” la acea vreme și a fost membru al Comitetului Basarabean de Statistică, condus de A. N. Egunov. În comitet K. Hanatsky era considerat ca fiind cel mai instruit cunoscător al istoriei Basarabiei. El prezenta în mod regulat viața comitetului în „Jurnalul Regional Basarabean” („Vedomosti”) [14].

Iată cum a văzut însuși K. Hanatsky ȧiganii: „Trăind aproximativ 12 ani în Basarabia, am avut ocazia să arunc o privire mai atentă la romi, să le cunosc modul de viață, să-i văd în diferite ipostaze, și triști, și amuzanți, și sedentari și pe jumătate sălbatici, cu o constantă pasiune de drumeție, libertate, care le oferă doar sărăcia, zdrențele și demoralizarea completă. Cu toate acestea, cu toată conștiința și sinceritatea, pot depune mărturie că tribul ȧiganilor în general, are un potențial bogat pentru o viață fericită și liniștită, de care nu are parte. ȧiganii sunt capabili, înțelegători, prin natura lor sunt blânzi, flexibili, amabili, supuși. Dar toate aceste minunate calități sunt vulgarizate de sclavie veșnică și dispreț: ȧiganii, realizând că sunt damnați public, se umilesc, se linguesc, nu cred în afecțiune, ajută să se obișnuiască cu ideea că această atitudine este sinceră” [17, p. 118].

O privire din exterior a istoricului rus, pe care ȧiganii basarabeni se pare ca nu l-au lăsat să se apropie de ei, oferă o scenă reală a deplasării ȧiganilor, recreată ca parte a imaginii comune despre romi, acceptată de contemporani din societatea de atunci.

Konstantin Hanatsky scrie: „Se întâmplă că poliția raională, din anumite motive, expulzează ȧiganii la Chișinău, atunci apare o imagine ciudată. În loc de cai, ȧiganii înșiși își trag căruțele, încărcate cu diverse vechituri, în vârful cărora sunt așezați o mulțime de copii mici, complet goi, care privesc sălbatic în jur. În față, pe părțile laterale și în spatele căruțelor, merg grupuri întregi de ȧiganci, care de multe ori au pe umeri saci cu bebeluși, care privesc de acolo la lumea lui Dumnezeu, ca puii din cuibul lor. Copiii mai mari, de asemenea dezbrăcați, aleargă de-a lungul străzilor și în același timp întind mâinile către toți cei pe care îi întâlnesc” [17, p. 112].

El descrie un mod absolut „barbar”, în opinia noastră, de soluționare a conflictului dintre familia ȧiganului și proprietar, când acesta i-a interzis ȧiganului să se întoarcă în șatră (apropo, la mijlocul secolului XX, vechii locuitori ai Chișinăului puteau observa în locurile aglomerate o astfel de metodă de soluționare a conflictelor între soț și soție ȧigani): „ȧiganca, văzând implacabilitatea proprietarului, se înfoca, apuca primul copil care îi cădea sub mână, aruncându-l fără milă în proprietarul ei; sau, apucându-l pe copil de picioare, îl arunca cu forță cu capul de perete. Nu orice proprietar putea îndura astfel de scene și îi alungau pe sclavii lor iobagi, care exact asta și așteptau” [17, p. 118].

Desigur, fragmentele pe care le cităm reflectă, în termeni generali, opiniile savanților, istoricilor și etnografilor asupra ȧiganilor, care pe parcurs observă copiii ca făcând parte din comunitatea ȧiganilor. Această viziune reflectă în mare măsură opiniile „gadjé” (străinilor, non-ȧiganilor) despre ȧigani, stabilite în societatea secolelor XVIII–XIX.

Dar au trecut secole și noi cercetători, savanți, istorici și etnografi au crescut din mediul de ȧigani, arătând în lucrările lor tema „copilăriei romilor”.

Printre care așa savanți ca: Nadejda Demeter („Părinți și copii» într-o familie de ȧigani moderni”), Efim Druț și Alexey Gessler („ȧiganii”, 1990), Vadim Toropov, Valdemar Kalinin („Fenomenul dreptului comun al ȧiganilor din Rusia”, Ivanovo–Londra, 2002–2005). Ei recomandă prudență cu privire la publicațiile apărute în perioada pre-sovietică, considerând că predecesorii lor nu au avut o abordare științifică a unor astfel de probleme și nici experiența observației incluse în mediul ȧigănesc.

Rezumând lucrările cercetătorilor romi moderni, observăm că, în primul rând, aceștia evidențiază drepturile și obligațiile copiilor ȧigani în cadrul dreptului comun al ȧiganilor.

După cum am văzut, mulți cercetători ai vieții ȧiganilor din secolul al XIX-lea credeau că ȧiganii din șatră nu acordau nici-o atenție creșterii și educației

copiilor lor. Într-o oarecare măsură, așa era în cazul copiilor sub 6–7 ani, relatează Nadejda Demeter. Nimănui nu-i păsa de aspectul lor, de rutina zilnică, copiii erau lăsați în voia lor [11].

Însă de la 6–7 ani, se deschide o nouă etapă în viața copiilor romi. Ei încep să fie destul de activ implicați în tot felul de munci: fetele își ajutau mamele la treburile casnice, puteau pregăti prânzul, își însoțeau mamele când ele plecau la muncă, iar băieții își ajutau tații și frații mai mari în fierărie, precum și la fabricarea cazanelor, ustensilelor de bucătărie. Băieții începeau să lucreze de la o vârstă fragedă și uitau de jocurile copiilor. La vârsta de 13–14 ani erau căsătoriți și din acel moment începeau să lucreze împreună cu bărbații adulți. „O astfel de educație severă a copiilor se explică nu numai prin modul de viață al țăganilor, ci și prin concepțiile lor față de faptul că independența copiilor, expunerea lor la căldură și frig neprotejați, lipsa alimentației regulate, îi fac mai rezistenți, ceea ce era absolut necesar în condițiile vieții nomade” [11].

În cartea „Țigani. Secretele vieții și tradițiilor” (2003) scriitorul englez de origine romă Raymond Buckland, dedicând un capitol întreg copiilor de țăgani – „Chavvi” – subliniază că: „Un băiat țigan este considerat adult când împlinește paisprezece ani. Apoi construiește o căsuță pentru păsări din lemn și scoarță de copac... Băiatul își crestează numele pe ea, merge departe în pădure și o agață într-un copac. Înăuntru pune mâncare. Când familia trece din nou prin aceste locuri, el merge să viziteze căsuța. Dacă păsările s-au așezat în ea, acesta este un semn că «chirilo» (pasărea) urmărește spiritul băiatului. Păsările suntenerate ca mesageri ai spiritelor, ca simboluri ale soarelui, vântului, cerului și spiritului, precum și ca păzitori ai copacilor” [5, pp. 191-192].

Nadejda Demeter ne oferă explicația sa: „Implicarea copiilor în muncă și căsătoriile timpurii – toate se datorau condițiilor de viață ale țăganilor, caracterului izolat al comunității și înstrăinării de populația locală și în consecință dorinței de a conecta rapid generația tânără la interesele familiei și a taberei în ansamblu” [11].

Pe de altă parte, căsătoriile timpurii ale țăganilor erau asociate cu acele reguli stricte care existau de secole și prevedeau păstrarea virginității înainte de căsătorie. Pe de altă parte, dorința de a păstra tradițiile țăganilor ducea la faptul că copiii țăgani încercau să se distanțeze de toți oamenii care nu erau din tribul lor. „Lăsați în voia lor, copiii, în același timp, absorbeau ca un burete toate normele etice ale vieții din tabără, întregul complex psihologic în condițiile unui nomadism constant și a luptei pentru existență. <...> Și copiii percepeau cu toată ființa lor statutul psihologic de înstrăinare, de izolare, de inacceptabi-

litate a normelor de comportament și de relații ale populației din jur. Cea mai mare insultă nu numai pentru adulți, ci și pentru copii era comparația lor cu populația din jur” [11].

Celebrul scriitor și folclorist englez Francis Groom a atras atenția asupra situației dezastruoase a copiilor țăgani din Anglia într-una din cărțile sale [3, pp. 218-220]. Susnumitul R. Buckland, la începutul capitolului său despre copiii țăgani – „Chavvi” – îl citează pe Groom: ei erau „o combinație ciudată de insolentă și timiditate, obraznicie și amabilitate, frivolitate și îngândurare, zbenguială și un fel de rigiditate de modă veche” [cit. de: 5, p. 186].

Nu întâmplător am prezentat două puncte de vedere despre „copilăria țăgănească” ale cercetătorilor din trecut și din prezent, ale cercetătorilor „gadgē” și cercetătorilor de origine romă. Cercetătorii secolului al XIX-lea nu au avut întotdeauna posibilitatea de a se apropia de tabăra de țăgani și cu atât mai mult să devină demni de încrederea locuitorilor ei. Existau multe obstacole în acest sens, principalul obstacol fiind necunoașterea limbii țăgănești. Cu toate acestea, istoria cunoaște o serie de exemple când nici cunoașterea limbii țăgănești și nici căsătoria cu un țigan nu i-a ajutat pe cercetători să rămână în tabără și să devină „de-al lor”.

În timpul studiului concepțiilor despre țăgani în literatura secolului al XIX-lea am fost întotdeauna curioși să găsim o confirmare vizuală a ceea ce au scris cercetătorii geografii, scriitorii, folcloriștii, istoricii și etnograficii. În acea perioadă în care fotografia nu exista încă, sau era abia în stadiul incipient, a apărut întrebarea despre ce au văzut și surprins artiștii grafici despre țăgani care au apărut în Europa?

Pentru început, gravurile lui Jacques Callot (1592–1635), marele desenator și gravor francez, autor al unei serii de desene „Țigani”, care sunt considerate primele imagini ale țăganilor din Europa din secolul al XVII-lea, intră în istorie. Aceste imagini au apărut în multe dintre primele studii asupra țăganilor.

N. O. Vedeneeva, autorul cărții despre J. Callot, scrie: „Subiectele principale sunt viața de zi cu zi, viața țăganilor, acest popor nomad, invariabil asociat în mintea europenilor cu Orientul, istoria biblică, învăluit într-o masă de legende atât din punct de vedere al originii și istoriei, cât și al tradițiilor și obiceiurilor particulare”. Această serie de gravuri a atras de multă vreme atenția cercetătorilor și cunoscătorilor operei lui J. Callot, datorită unui episod legendar din viața maestrului, descris de biografii timpurii: „Se pare că Felibien a fost primul care a povestit despre tânărul Jacques (băiatul avea 11–12 ani), pasionat de poveștile despre îndepărtata și minunata Italia, a decis să fugă în țara mult visată cu o șatră de

țigani care tocmai se îndrepta din Nancy la Florența” [9, pp. 19-20].

Jacques Callot în seria „Țigani” (1630–1631) a ilustrat patru episoade din viața țăganilor: plecarea, deplasarea taberei, oprirea pentru a discuta despre o aventură de succes, popasul și pregătirile de sărbătoare.

Prima gravură reprezintă țăgani adulți împreună cu mulți copii de vârste diferite: sugari, copii până la un an, 3–5 ani și mai mari. În mijlocul gravurii se află o femeie însărcinată, care poartă în spate un bebeluș și ține de mâini alți doi copii de 3–5 ani. În total sunt ilustrați 15 copii. Femeile (nu mai multe de 7) majoritatea se deplasează stând într-o căruță, pe un măgar sau pe un cal. Bărbații (cu excepția vizitiului) toți merg pe jos (Fig. 1).

Fig. 1. J. Callot. Țigani pe traseu: ariergarda („Plecarea”) / Les Bohémiens en marche: l'arrière-garde (Le Départ). Gravură. 134 x 243, 123 x 237. Muzeul Rumyantsev, la Muzeul de Stat al Artelor Plastice A. S. Pușkin din 1924

Fig. 2. J. Callot. Țigani pe traseu: avangarda / Les Bohémiens en marche: l'avant-garde. Gravură. 134 x 242, 122 x 236. Muzeul Rumyantsev, la Muzeul de Stat al Artelor Plastice A. S. Pușkin din 1924

Oprindu-se la popas, femeile se adunau în cerc, împărtășindu-și impresiile, mamele care alăptau se așezau direct pe pământ pentru a hrăni bebelușii. Copiii mai mari, la rândul lor, alergau în jurul casei, speriiind cu bastoane păsările, urcau pe acoperișul casei, cineva mai în vârstă urcau în pod – probabil pentru a prinde porumbei sau alte păsări. În prim plan, unul dintre bărbați pune pasărea vânată într-un coș, iar celălalt are atârnat de centura lui niște animale vânată. Fiecare are ocupația lui (Fig. 3).

Fig. 3. J. Callot. Țigani la popas: ghicitoare / La Halte des bohémiens: les diseuses de bonnes aventures. Gravură. 135 x 243, 123 x 234. Muzeul Rumyantsev, la Muzeul de Stat al Artelor Plastice A. S. Pușkin din 1924

Același lucru se poate spune despre următoarea gravură – „Țigani la popas: pregătiri pentru ospăț”, care poate fi împărțită în mai multe segmente, în funcție de ocupațiile reprezentate. Este clar că pregătirile de ospăț sunt în curs și „fiecare își are ocupația sa”. Unul dintre bărbați taie o capră sau un berbec, altul pune carnea la frigare, unul chiar ajută o femeie în travaliu, ținând în mână câteva obiecte pentru ajutor. Cu toate acestea, majoritatea bărbaților joacă cărți, în dreapta, sub copac, în timp ce femeile, cu excepția celor care sunt angajate în a ajuta femeia care naște, în mijlocul agitației generale (în centrul gravurii, sub copac), găsesc activ. Interesant este rolul copiilor în toată această panoramă a vieții țigănești. Există mulți copii (cel puțin 12), de vârste și sex diferite. Copiii mai mici doar urmăresc gătitul femeilor, fetele mai mari ajută. Băieții, urcați pe copaci, încearcă să-i ajute pe adulți (Fig. 4).

Fig. 4. J. Callot. Țigani la popas: pregătiri pentru ospăț / La Halte des bohémiens: les apprêts du festin. Gravură. 138 x 245, 123 x 237. Muzeul Rumyantsev, la Muzeul de Stat al Artelor Plastice A. S. Pușkin din 1924

Gravurile lui J. Callot, create în urmă cu aproape patru secole, ne ajută să obținem imagini adevărate despre țăgani din acea perioadă: solidaritatea, coerența, atașamentul față de familie, care capturate de autorul gravurii, nu lasă un dram de îndoială.

Dacă Callot a pictat țăgani francezi sau italieni, desenele pictorului și gravurii englez John Au-

gust Atkinson (1775–1829), care a ajuns la Sankt Petersburg în 1784, la vârsta de nouă ani, împreună cu tatăl său adoptiv (care a fost acceptat în slujba unui gravor de curte), reproduc imagini cu țigani ruși din secolul al XIX-lea. El a pictat tablouri din istoria Rusiei și portrete (Pavel I, Alexandr Suvorov etc.) și a creat, de asemenea, un număr mare de desene cu vederi a Sankt Petersburgului, tablouri din viața de zi cu zi a poporului rus din acea vreme. La întoarcerea sa în 1801 în Anglia, în 1803–1804 el a publicat o serie de gravuri colorate, cu titlul general „A Picturesque Representation of the Manners, Customs, and Amusements of the Russians” („Desene ce reprezintă viața de zi cu zi, costumele și divertismentul rușilor”). Lucrarea a fost reeditată în mod repetat și a servit drept una dintre sursele de popularizare a Rusiei în Occident (Fig. 5).

Vorbind despre costumul romilor, Nikolai Bessonov notează: „Ținuta țigăncilor din Rusia, schițată de către călătorul englez J. Atkinson, pare cel mai reprezentativ. Acest artist a publicat în 1803 un album despre viața și costumele Rusiei. Țigăncile din schița sa din natură apar în kokoshnik-uri, veste și șaluri. Părul lor, la fel ca cel al femeilor rusoaice, este împletit într-o coadă la spate și legat cu o panglică. Doar copilul din spate oferă imaginii o nuanță «țigăneasca»” [6].

Într-adevăr, copilul din spate va fi pentru o lungă perioadă un semn de identificare care ajută la deosebirea femeii țigănci de celelalte. În acest context, un desen al lui K. N. Filippov reprezentând „Țigani basarabeni” arată complet neobișnuit și netradițional. Un bărbat care se grăbește undeva, înconjurat de copii pe jumătate dezbrăcați și alții goi, de vârste diferite, cu o desagă pe spate, este probabil preocupat doar de cum să ajungă la locul destinației. Este dificil acum de înțeles ce anume îl face pe acest țigan singur, fără soție, care trebuie să aibă grijă de copii, să se grăbească atât de tare. Un cal obosit și, cel mai probabil, un cal bătrân și flămând, abia își mișcă picioarele. Pare ca încă un pic – și se va prăbuși la pământ. Așa au fost văzuți de către artiștii și etnografii ruși țiganii basarabeni, care după 1812 au obținut statutul unui popor care locuiește pe teritoriul Imperiului Rus.

Acest desen adesea este atribuit lui Vasily Timm (1820–1895), un artist rus de origine germană, care în timpul vieții sale a fost numit cel mai bun desenator al Rusiei. Desenele și picturile lui Timm îi plăceau Împăratului Nikolai I și Împărătesei. Timp de doisprezece ani V. Timm a publicat celebrul „Pliant de artă rusă”. Cu toate acestea, însuși V. Timm, în calitate de editor al pliantului care a plasat această imagine în rubrica „Scenele caracteristice”, a indicat autorul său (Fig. 6).

Fig. 5. J. A. Atkinson. Țigani (Costumul popoarelor., 1990)

Fig. 6. Desen al lui K. N. Filippov „Țigani basarabeni” din albumul academicianului A. N. Beleanin [16]

O altă imagine a Țiganilor basarabeni o găsim în lucrarea „Popoarele rusești. Schițe de pană și creion (Rusia europeană)” (1894). Autorul textului N. Yu. Zograf, autorul desenelor L. L. Beleanin. Cea de-a noua imagine apare în carte intitulată: „Țigani de stepă – un bătrân și o fată” și este plasată în tabelul nr. X – „Spațiul stepei. – Basarabia. – Moldoveni, Bulgari, Valahi, Țărani, Țigani”.

Am ales această imagine doar pentru că reprezintă o fată Țigancă cu o tamburină, împreună cu bunicul ei bătrân, câștigându-și viața cântând la vioară. O fată la această vârstă ar putea fi deja dată în căsătorie. În timp ce în țările civilizate, fetele la această vârstă studiau în școli și gimnazii, în familiile de Țigani din Basarabia secolului al XIX-lea, fetele deja trebuiau să-și ajute familia. Fie aveau grijă de copiii mai mici, fie ieșeau cu unii dintre bătrâni să cerșească, să danseze, să cânte, folosind o tamburină.

În contextul subiectului studiat, considerăm oportun să subliniem faptul că așa-numita temă „Țigănească”, care a existat în tradiția artistică rusă a secolului al XIX-lea, a format, de fapt, concepțiile despre Țigani din acea perioadă.

Privind mai atent aceste imagini, putem înțelege astăzi cât de profund și cu câtă exactitate „au văzut” artiștii această temă, transferând pe pânză ideile lor despre misteriosul „trib”.

Este cunoscut faptul că romii sunt singurul popor din lume, a cărui istorie nu a fost încă scrisă. Savanții-romologi moderni încearcă să reconstruiască istoria poporului rom (bazată parțial pe diverse legende și mituri), dar încercările lor sunt în principal orientate spre extragerea informațiilor din tot felul de surse de cunoștințe umanitare, printre care își au importanța lor sursele scrise și vizuale.

Relevanța studiului nostru este determinată de faptul că pentru „etnografia țigănească”, interesul care a apărut în opera artiștilor ruși din secolul al

XIX-lea față de tema țigănească, nu numai că a avut o continuare în tradiția artistică a epocii ulterioare, dar a și început să dea roade. Desigur, acest subiect nu se reduce doar la exemplele și comparațiile prezentate. Dincolo de cadrul acestor cercetări au mai rămas materiale care așteaptă să fie descoperite.

Astăzi, în ciuda faptului că procesele de democratizare se desfășoară în toate sferele vieții publice și nu doar în familie, romii moderni nu își schimbă ideile despre familie, încearcă totuși să mențină modul de viață patriarhal. Acest lucru se manifestă prin faptul că, pe de o parte, Țiganii își păstrează încă destul de persistent trăsăturile tradiționale. Familia este condusă de către bărbat, capul familiei. În ciuda situației financiare precare, romii încearcă să aibă o familie numeroasă. În familie neapărat trebuie să existe un băiat, un urmaș al tradițiilor familiale, un moștenitor.

În prezent, una dintre problemele sociale ale romilor, în special în zonele rurale, continuă să fie problema socializării lor. Aceasta se agravează prin faptul că romii nu doresc să-și lase copiii să studieze. Un copil este cel mai adesea trimis la școală pentru a învăța puțin să citească, să scrie și mai ales să numere, deoarece copiii de la șase-opt ani sunt implicați în a ajuta adulții – cel mai adesea în comerț.

Cu toate acestea, transformările sociale, schimbările nivelului de trai tradițional și statutul social al femeilor rom au dus la faptul că astăzi putem fi martorii unor schimbări în atitudinea romilor față de educație.

Încă de la începutul secolului XX în diferite țări ale lumii a început să se contureze intelectualitatea creativă romă. Republica noastră nu face excepție. Astăzi, copiii romi studiază în școli și universități, lucrează în instituții prestigioase ale statului.

În concluzie, este important de menționat că stratul intelectual în curs de dezvoltare al comunității de romi este chemat de a ajuta nu numai semenii săi, ci și pe toți cei care caută oportunități de a păstra cultura tradițională a romilor, identitatea lor etnică.

Note

- ¹ Pentru mai multe detalii: Procop S. Towards the gypsies' mentality: a lesson of the perception of gadje (strangers). In: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XXIV. Chișinău, 2018, pp. 70-78.
- ² Mai multe despre Heinrich Wlislöcki vezi: Procop S. Heinrich von Wlislöcki in the memories of his contemporaries. In: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XXII. Chișinău, 2017, pp. 60-67.
- ³ Pentru mai multe detalii vezi: Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. М.: Юридическая литература, 1991.
- ⁴ Pentru mai multe detalii vezi: «Северный архив», «Северная пчела», «Русский инвалид», «Вокруг света», «Природа и Землеведение», «Нива. Иллю-

стрированный журнал», «Жизнь европейских народов», «Народы России», «Живописная Россия».

Referințe bibliografice / References

1. Felea A. Căsătoriile românilor (moldoveni) cu țigani în Basarabia (1812–1822). In: Dolghi A., Felea A. Români și etniile conlocuitoare den Basarabia în istoriografie, surse istorico-etnografice și cartografice (1812–1918). Culegere de studii. Chișinău, 2018, pp. 214–233.
2. Grellmann H. M. Disertation of the Gypsies. London, 1787.
3. Groom F. Gipsy children. In: Groom F. In Gypsy Tent. Edinburgh: William P. Nimmo & Co, 1881, pp. 218–220.
4. Аткинсон Дж. А. Цыгане. In: Костюм народов России в графике 18–20 веков. Под ред. Н. М. Штукатуровой. М.: Союзрекламкультура, 1990. / Atkinson Dzh. A. Cygane. In: Kostyum narodov Rossii v grafike 18–20 vekov. Pod red. N. M. Shtukaturovoi. M.: Soyuzreklamkul'tura, 1990.
5. Бакленд Р. Цыгане. Тайны жизни и традиции. М.: Фаир-пресс, 2003. / Baklend R. Cygane. Tainy zhizni i tradicii. M.: Fair-press, 2003.
6. Бессонов Н. Одежда цыган в свете их этнокультурной истории. In: <http://gypsy-life.net/history21.htm> (vizitat 14.05.2019). / Bessonov N. Odezhda cygan v svete ih etnokul'turnoi istorii. In: <http://gypsy-life.net/history21.htm> (vizitat 14.05.2019).
7. Богданов А. П. Материалы для изучения цыган в антропологическом отношении. М., 1877. / Bogdanov A. P. Materialy dlya izucheniya cygan v antropologicheskom otnoshenii. M., 1877.
8. Борроу Дж. Лавенгро. Мастер слов, цыган, священник. Пер. с англ. [и примеч.] И. Лихачева. Вступ. статья М. П. Алексеева. Л.: Художественная литература. Ленингр. отд-ние, 1967. / Borrou Dzh. Lavengro. Master slov, cygan, svyashennik. Per. s angl. [i primech.] I. Lihacheva. Vstup. stat'ya M. P. Alekseeva. L.: Hudozhestvennaya literatura. Leningr. otd-nie, 1967.
9. Веденеева Н. О. Шедевры французской графики: офорты Жака Калло из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина. Екатеринбург, 2011. / Vedeneeva N. O. Shedevry francuzskoi grafiki: oforty Zhaka Kallo iz sobraniya GMII im. A. S. Pushkina. Ekaterinburg, 2011.
10. Данилович И. Историческое и этнографическое исследование цыган. In: Северный архив. СПб., 1826. Ч. 19, № 1, с. 64–79; № 2, с. 180–195; № 3, с. 276–290; № 4, с. 384–403; № 5, с. 73–86; № 6, с. 184–208. / Danilovich I. Istoricheskoe i etnograficheskoe issledovanie cygan. In: Severnyi arhiv. SPb., 1826. Ch. 19, nr. 1, s. 64–79; nr. 2, s. 180–195; nr. 3, s. 276–290; nr. 4, s. 384–403; nr. 5, s. 73–86; nr. 6, s. 184–208.
11. Деметр Н. Г. «Отцы и дети» в современной цыганской семье / Материалы международных конференций 1994 и 1995 гг. Отв. ред. В. А. Тишков. Этнологический центр РГГУ. Институт этнологии и антропологии РАН. М., 1997. In: www.genderstudies.info/sbornik/sbornik16.htm (vizitat 15.06.2019). / Demetr N. G. «Otcy i deti» v sovremennoi cyganskoi seme / Materialy mezhdunarodnykh konferencii 1994 i 1995 gg. Otв. red. V. A. Tishkov. Etnologicheskii centr RGGU. Institut etnologii i antropologii RAN. M., 1997. In: www.genderstudies.info/sbornik/sbornik16.htm (vizitat 15.06.2019).
12. Зашук А. Цыгане. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. СПб., 1862, с. 174–180. / Zashchuk A. Cygane. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Bessarabskaya oblast'. SPb., 1862, s. 174–180.
13. Зорграф Н. Ю., Белянкин Л. Л. Русские народы. Наброски пером и карандашом (Европейская Россия). Ч. 1. Вып. 2. М., 1894. / Zograf N. Yu., Belyankin L. L. Russkie narody. Nabroski perom i karandashom (Evropeiskaya Rossiya). Ch. 1. Vyp. 2. M., 1894.
14. Румянцев Е. А. Александр Николаевич Егуннов. In: <http://www.bessarabia.ru/egunov.htm> (vizitat 15.06.2019). / Rumyantsev E. A. Aleksandr Nikolaevich Egunov. In: <http://www.bessarabia.ru/egunov.htm> (vizitat 15.06.2019).
15. Торопов В., Калинин В. Феномен обычного права цыган России. Иваново–Лондон, 2005. In: <http://www.liga-ivanovo.narod.ru/fenomen.htm> (vizitat 15.06.2019). / Toropov V., Kalinin V. Fenomen obychnogo prava cygan Rossii. Ivanovo–London, 2005. In: <http://www.liga-ivanovo.narod.ru/fenomen.htm> (vizitat 15.06.2019).
16. Филиппов К. Н. «Бессарабские цыгане» из альбома академика А. Н. Беляева. In: Русский художественный листок, ред. В. Тимм, № 36, 20 декабря. СПб., 1858. / Filippov K. N. «Bessarabskie cygane» iz al'boma akademika A. N. Belyaeva. In: Russkii hudozhestvennyi listok, red. V. Timm, nr. 36, 20 dekabrya. SPb., 1858.
17. Ханацкий К. Цыгане. In: Оттиски из Бессарабских Областных Ведомостей, № 33–52 за 1865 г. и № 1–3 за 1866 г. Кишинев, 1866. / Hanackii K. Cygane. In: Ottiski iz Bessarabskih Oblastnyh Vedomostei, nr. 33–52 za 1865 g. i nr. 1–3 za 1866 g. Kishinev, 1866.

Svetlana Procop (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, conferențiar, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Светлана Прокоп (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Svetlana Procop (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Philology, Research Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: svetlanaprocop@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6928-4828>